

Zagospodarowanie turystyczne obszarów chronionych województwa podlaskiego

Tourism infrastructure of the protected areas of podlaskie province

Danuta Szpilko, Romuald Ziółkowski

Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Katedra Turystyki i Rekreacji

Abstract

The article concerns tourism infrastructure of the national parks and landscape parks in podlaskie province. Tourism infrastructure includes: material base of tourism (buildings and facilities) and supply of general infrastructure independent of tourism occurrence in a specific area. Tourism infrastructure is usually in conflict with the regulations of environment protection which accepts human activities only in the least degree. Therefore, in the most valuable protected areas the tourism infrastructure is developed quite little.

Nature is the most valuable resource of podlaskie province. Around 30% of the region's land is protected by law. Podlaskie province abounds in four national parks (Białowiecki, Biebrzański, Narwiański and Wigierski), three landscape parks (Suwalski, Łomżyński the river Narew and the park of Knyszyn Forest), 88 wildlife reserves and 15 areas of pre-preserved landscape. In a region of north-east Poland there is a concentration of natural resources that are unique. The touristic use of protected areas in podlaskie province should be both permissible and, at the same time, harmonious with the environment protection.

Keywords: *tourism infrastructure, protected areas, national parks, landscape parks*

Wstęp

Stan środowiska przyrodniczego jest postrzegany jako jeden z ważniejszych czynników kształtujących wielkość i strukturę ruchu turystycznego. Miejsca charakteryzujące się różnorodnością świata przyrody żywej i nieożywionej, zmiennością krajobrazu, historią i występującymi obiektami związanymi z historyczną działalnością człowieka bardzo często są podświadomie uzmysławianym gwarantem uda-

nego wyjazdu turystycznego. Dlatego też wymagają szczególnych zabiegów zmniejszających siłę negatywnego oddziaływania turystów na środowisko przyrodnicze. Do działań sprzyjających ochronie, a jednocześnie poprawiających wykorzystanie walorów turystycznych na obszarach chronionych należy budowa infrastruktury turystycznej.

Celem artykułu jest analiza stanu zagospodarowania w czterech parkach narodowych i trzech parkach krajobrazowych znajdujących się na terenie województwa podlaskiego. Analizę przeprowadzono w układzie sześciu elementów – bazy noclegowej, gastronomicznej, komunikacyjnej, informacyjnej, towarzyszącej i paraturystycznej. Została ona poprzedzona charakterystyką interakcji zachodzących pomiędzy osobami uprawiającymi turystykę a stanem środowiska przyrodniczego.

1. Interakcje pomiędzy turystyką a środowiskiem przyrodniczym

Wybierając miejsce wypoczynku lub rekreacji, turysta poszukuje obszarów charakteryzujących się relatywnie większym udziałem walorów naturalnych niż miejsce, z którego wyjeżdża. Tym samym czynniki decydujące o dużej wartości przyrodniczej obszaru chronionego są jednocześnie składnikami atrakcyjności turystycznej. Nie tylko infrastruktura turystyczna, ale również stan środowiska naturalnego i stopień jego ochrony oraz powierzchnia lasów i wód powierzchniowych decydują o możliwości rozwoju funkcji turystycznej¹. Według Meyer i Senkowskiej² prawdziwe pozostaje twierdzenie, że środowisko przyrodnicze jest źródłem dużej części walorów turystycznych. Z drugiej strony trudno wyobrazić jakkolwiek rodzaj turystyki pozostający bez wpływu na otoczenie. Nawet przyjazne środowisku formy turystyki krajoznawczej, alternatywnej czy też wiejskiej mogą powodować zmiany w środowisku przyrodniczym. Przestrzeń przyrodnicza staje się mimo woli odbiorcą szkód wynikających zarówno z użytkowania konsumpcyjnego przez turystów, jak i użytkowania produkcyjnego przez podmioty turystyczne. Wielkość zanieczyszczeń przekazywanych środowisku przez turystów i podmioty obsługujące ruch turystyczny jest uzależniona od:

- stanu aktualnego zagospodarowania turystycznego,
- rozmieszczenia i stopnia dywersyfikacji bazy noclegowej,

¹ D. Milewski 2005. *Determinanty rozwoju funkcji turystycznej gmin nadmorskich województwa zachodniopomorskiego*. W: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Ekonomiczne problemy turystyki, Nr 5, Szczecin.

² B. Meyer, B. Senkowska 2005. *Znaczenie środowiska przyrodniczego jako determinanty ruchu turystycznego na przykładzie gminy Rewal*. W: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Ekonomiczne problemy turystyki, Nr 5, Szczecin.

- gęstości szlaków turystycznych,
- wielkości ruchu turystycznego,
- form aktywności turystycznej,
- wielkości i zakresu prowadzonej działalności przez podmioty gospodarcze turystyki,
- stosowanych technologii wytwarzania produktu turystycznego,
- stosowanych urządzeń ochronnych³.

Rozwój współczesnej turystyki jest silnie uwarunkowany stałym dostosowywaniem podaży turystycznej do zmieniających się potrzeb rynku turystycznego. Wobec tego można postawić tezę, że przy określaniu uwarunkowań rozwoju turystyki na obszarach chronionych należy przyjąć założenie, że strona podażowa określa granice użytkowania turystycznego. Z jednej strony decyduje o atrakcyjności turystycznej obszarów (walory przyrodnicze), z drugiej zaś niewłaściwe zagospodarowanie turystyczne prowadzić może do degradacji środowiska przyrodniczego, a tym samym zubożenia walorów turystycznych. Jednocześnie należy pamiętać, że sfera podaży wpływa na wielkość i strukturę ruchu turystycznego. Nieumiejętne dostosowanie jej do wymagań turystów prowadzić będzie do dalszych, niekorzystnych zmian w środowisku przyrodniczym.

Analizując interakcje pomiędzy turystyką a środowiskiem przyrodniczym od strony popytowej, można stwierdzić, że do najważniejszych czynników kształtujących rozwój turystyki na obszarach chronionych należą uwarunkowania przyrodnicze (rys. 1). Celem podróży stają się przede wszystkim elementy świata biotycznego: bioróżnorodność gatunkowa świata roślinnego i zwierzęcego, możliwość obcowania wśród ptaków i ssaków, wędkowanie w rzekach i jeziorach oraz elementy przyrody nieożywionej: urozmaicona rzeźba terenu, swoisty mikroklimat, estetyka krajobrazu i inne. Rzadziej zdarza się, że również antropogeniczne przekształcenia środowiska przyrodniczego stają się elementem pobudzającym ciekawość turystyczną i rekreacyjną, a stanowić je mogą kurhany, wykopaliska, odkrywki glebowe i inne. Najczęściej jednak ingerencja człowieka w świat przyrody prowadzi do obniżenia atrakcyjności i zaburzenia harmonii w przyrodzie: linie energetyczne, duże ośrodki turystyczne, zakłady przemysłowe.

Następnym, wtórnym, ale również ważnym elementem warunkującym rozwój turystyki na obszarach przyrodniczo cennych, są uwarunkowania gospodarcze, a przede wszystkim zagospodarowanie turystyczne. Niedostosowanie bazy noclegowej oraz infrastruktury komunikacyjnej do potrzeb ruchu turystycznego w sposób bezpośredni prowadzi do zmian w środowisku przyrodniczym, zmniejszając

³ R. Ziółkowski 2007. *Kierunki rozwoju infrastruktury liniowej w parkach narodowych województwa podlaskiego*. W: M. Jalinik (red.). *Rozwój turystyki na obszarach wiejskich*, Politechnika Białostocka, Białystok, s. 46.

tym samym atrakcyjność wyjazdu. Z drugiej strony na walory wypoczynkowe wpływa również umiejętnie wkomponowanie bazy turystycznej w otaczający krajobraz.

Obok wymienionych wyżej uwarunkowań, ważną rolę odgrywa również polityka turystyczna⁴. Szczególne znaczenie ma jej kształtowanie na poziomie samorządów lokalnych, które najlepiej potrafią określić cenność środowiska przyrodniczego. To one powinny inicjować i kreować procesy zmierzające do efektywnego i racjonalnego wykorzystania ekosystemów przyrodniczo cennych, wyznaczać obszary pod inwestycje turystyczne, stymulować popyt.

Źródło: opracowanie własne.

Rys. 1. Uwarunkowania rozwoju turystyki na obszarach przyrodniczo cennych

Jednak najistotniejsze obecnie uwarunkowania, decydujące o stopniu wykorzystania walorów środowiska przyrodniczego oraz o dostosowaniu zasad użytkowania turystycznego do potrzeb otoczenia, to uwarunkowania natury informacyjnej. Istotnie oddziałują one na sferę podaży na obszarach przyrodniczo cennych (np. przestrzeganie wymagań sanitarnych stawianych przed obiektami bazy noclegowej i żywieniowej) oraz sferę popytu, rozumianego jako przygotowanie turystów do świadomego użytkowania walorów środowiska przyrodniczego i kulturowego (np. znajomość prawa w zakresie poruszania się po obszarach przyrodniczo cennych – wyłączenie obszarów ochrony ścisłej spod penetracji turystycznej, świadomość ekologiczna). Można stwierdzić, że skala i zakres wykorzystania tych walorów staje się pochodną upowszechnienia informacji o nich.

⁴ Definicje polityki turystycznej można znaleźć między innymi w takich opracowaniach jak: W.W. Gaworecki 2000. *Turystyka*. PWE, Warszawa:118, S. Wodejko 1997. *Ekonomiczne zagadnienia turystyki*. PWST, Warszawa, s. 170.

2. Dostosowanie obszaru chronionego do wymagań ruchu turystycznego

Możliwości rozwoju turystyki na obszarach chronionych są uzależnione od szeregu zróżnicowanych lokalnych warunków, które obejmują uwarunkowania społeczne, kulturowe i gospodarcze regionu, a także miejscowy potencjał rozwojowy (ludzki i finansowy). Na terenie województwa podlaskiego do tych specyficznych warunków można zaliczyć:

- zasoby i walory turystyczne obszarów chronionych (przyrodnicze, kulturowe, historyczne),
- stan i ochronę środowiska naturalnego,
- chłonność naturalną środowiska i pojemność turystyczną obszarów,
- rodzaj i wielkość istniejącego zagospodarowania turystycznego,
- wielkość i strukturę ruchu turystycznego,
- położenie i dostępność komunikacyjną,
- wykwalifikowaną kadrę,
- regionalne i lokalne strategie rozwoju społeczno-gospodarczego (w tym strategię i programy rozwoju turystyki).

Do podstawowych kryteriów warunkujących i uzasadniających potrzebę turystycznego zagospodarowania obszarów cennych przyrodniczo należy zaliczyć:

- położenie w stosunku do aglomeracji miejskiej: dostępność komunikacyjna, zwłaszcza środkami komunikacji miejskiej i podmiejskiej,
- położenie w stosunku do znanych rejonów turystycznych,
- walory środowiska naturalnego: korzystne warunki klimatyczne, urozmaicona rzeźba terenu, występowanie jezior i rzek, wpływ na zdrowie fizyczne i psychiczne,
- duża naturalna odporność środowiska przyrodniczego na rekreacyjne użytkowanie lasu - wykonanie waloryzacji i studium oddziaływania na środowisko.

Analizując rozwój turystyki należy pamiętać, że przybiera ona często charakter masowy, a tym samym zwiększa się jej presja na środowisko przyrodnicze. Wobec tego bardzo ważną rolę w dostosowaniu ruchu turystycznego do możliwości absorpcyjnych środowiska przyrodniczego stanowi zagospodarowanie turystyczne. Termin ten Gaworecki wyjaśnia jako działalność mająca na celu przystosowanie środowiska geograficznego na potrzeby turystyki⁵. Według Panasiuka⁶ jest to zespół urządzeń i instytucji będący bazą materialną i organizacyjną rozwoju turystyki. Szerszą definicję proponuje Naumowicz, według którego zagospodarowanie

⁵ W. Gaworecki 2007. *Turystyka*. PWE, Warszawa.

⁶ A. Panasiuk (red.) 2001. *Turystyka. Zarys wykładu*. Fundacja na rzecz Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin, s. 40.

turystyczne to proces przystosowania obszarów o walorach turystycznych do wykorzystania przez uczestników ruchu turystycznego. Jego efektem są zespoły wyspecjalizowanych urządzeń wchodzących w skład turystycznego potencjału technicznego, a w istocie jest to działalność, którą można uznać za rodzaj czynności produkcyjnych właściwych dla gospodarki turystycznej⁷. Urządzenia te dzielą się na:

- turystyczne – obiekty, które ze względu na lokalizację, układ funkcjonalny i okres użytkowania przeznaczone są na cele związane z obsługą ruchu turystycznego,

- paraturystyczne – obiekty, które przeznaczone są na potrzeby ogólnospołeczne, a które tylko częściowo lub przez pewien czas (najczęściej w okresie sezonu turystycznego) wykorzystywane są do obsługi ruchu turystycznego.

Zagospodarowanie turystyczne można zatem określić jako działalność mającą na celu przystosowanie przestrzeni do potrzeb ruchu turystycznego. W działalności tej zaznaczają się podstawowe tendencje:

- ochrona i przystosowanie dla potrzeb turystów walorów turystycznych,
- zapewnienie dostępności komunikacyjnej obszarów, miejscowości i obiektów stanowiących cele wyjazdów turystycznych,
- zapewnienie turystom niezbędnych warunków egzystencji w miejscu przebywania lub na szlaku poprzez wyposażenie ich w odpowiednie urządzenia obsługowe⁸.

Zakres zagospodarowania przestrzennego omawiany w literaturze obejmuje zazwyczaj cztery elementy: bazę noclegową, bazę żywieniową, bazę komunikacyjną i bazę towarzyszącą. Obecnie podejście to jest niewystarczające i wymaga między innymi uzupełnienia uwzględniającego szczególny wpływ technologii informacyjnej na rozwój turystyki. Nowe ujęcie zagospodarowania turystycznego prezentuje rysunek 2.

⁷ K. Naumowicz 1990. *Zagadnienia teoretyczne*. Uniwersytet Szczeciński, Szczecin.

⁸ O. Rogalewski 1974. *Zagospodarowanie turystyczne*. WSiP, Warszawa.

Źródło: opracowanie własne.

Rys. 2. Zakres analizy zagospodarowania przestrzennego

3. Baza noclegowa

Baza noclegowa z podstawowymi urządzeniami sanitarnymi zapewnia nocleg turysty przebywającemu poza stałym miejscem zamieszkania dłużej niż dzień. Niektóre obiekty poza usługami noclegowymi oferują również inne usługi, takie jak żywnienie, zakup pamiątek czy też zakup środków żywnościowych. Ważne jest, aby baza noclegowa była dostosowana do krajobrazu kulturowego, w którym powstaje, a stosowane w niej rozwiązania techniczne sprzyjały ochronie środowiska przyrodniczego.

Bazę noclegową można podzielić na zakłady noclegowe i obozowiska turystyczne. W skład zakładów noclegowych wchodzi: hotele, domy wypoczynkowe, schroniska, pensjonaty, motele, pokoje gościnne, natomiast obozowisk turystycz-

nych: kempingi i pola biwakowe. Ze względu na charakter użytkowania wyróżnia się bazę użytkowaną stale lub sezonowo.

Stałą bazę noclegową stanowią obiekty, najczęściej trwale zbudowane, eksploatowane przez cały rok. Obiekty te są zlokalizowane w miejscowościach turystyczno-wypoczynkowych, aby mogły spełniać swoją rolę zgodnie z potrzebami obsługi ruchu turystycznego. Ich głównym zadaniem jest zapewnienie usług noclegowych i wyżywienia. Do obiektów stałych zaliczane są: hotele, motele, domy turysty, domy wycieczkowe, schroniska, domy wczasowe.

Sezonową bazą noclegową są obiekty turystyczne zaspokajające usługi noclegowe, głównie w sezonie letnim. Obiekty te lokalizowane są na szlakach turystycznych lub w miejscowościach, gdzie istnieje możliwość zorganizowania dogodnych warunków wypoczynkowych. Dzielą się one na turystyczne i paraturystyczne. Do sezonowych obiektów turystycznych zalicza się: stacje turystyczne, stacje wodne, obozowiska turystyczne, ośrodki turystyczne, ośrodki wodne i ośrodki wypoczynku świątecznego. Natomiast sezonowe obiekty paraturystyczne są to obiekty i urządzenia, które zbudowane zostały w innych celach, a w sezonie turystycznym wykorzystywane są w części lub w całości do celów turystycznych czy wypoczynkowych. Lokalizacja i układ funkcjonalny tych obiektów nie wynika z potrzeb ruchu turystycznego, dlatego też urządzenia wewnętrzne są czasowo przystosowywane na każdy sezon. Należą do nich: ośrodki kolonijne, schroniska szkolne i kwatery prywatne⁹.

Baza noclegowa zlokalizowana na terenie, jak również w bliskiej okolicy parków narodowych i krajobrazowych województwa podlaskiego liczy ponad 423 obiekty (łącznie z gospodarstwami i kwaterami agroturystycznymi). Jest ona słabo rozwinięta i charakteryzuje się w większości niskimi standardami oraz znacznym wiekiem. Tylko nieliczne obiekty zostały poddane modernizacji. Jednakże warto zaznaczyć, iż w ostatnich latach powstało również wiele nowych obiektów, np. Kompleks Biznesowo – Konferencyjny „Soplicowo” w Białowieży, o wysokim standardzie świadczonych usług. Większość obiektów prowadzi obsługę ruchu turystycznego w sezonie letnim. Niektóre obiekty hotelowe, takie jak hotel „Białowiecki” w Białowieży, rozszerzyły zakres oferowanych usług całorocznych poprzez obsługę turystów biznesowych i towarzyszących im konferencji.

Baza noclegowa najlepiej rozwinięta jest na terenie Biebrzańskiego Parku Narodowego. Na przybywających tu turystów oczekuje 121 obiektów oferujących miejsca noclegowe o różnym standardzie, począwszy od hoteli**, a skończywszy na polach namiotowych. Kolejny pod względem liczby obiektów noclegowych jest Białowiecki Park Narodowy z 84 obiektami noclegowymi, również w znacznym

⁹ S. Medlik 1995. *Leksykon podróży, turystyki i hotelarstwa*. PWN, Warszawa.

stopniu zdywersyfikowanymi. W pozostałych parkach narodowych województwa podlaskiego jest znacznie mniejsza liczba obiektów bazy noclegowej (tabela 1).

Tabela 1. Liczba obiektów noclegowych na terenie parków narodowych województwa podlaskiego w 2009 r.

Rodzaj obiektu noclegowego	Białowiecki Park Narodowy	Biebrzański Park Narodowy	Narwiański Park Narodowy	Wigierski Park Narodowy
Hotele	3	2	0	0
Motele	0	0	3	0
Pensjonaty	6	6	7	4
Domy wycieczkowe	0	0	0	0
Schroniska	0	0	0	0
Schroniska młodzieżowe	1	5	0	0
Ośrodki wczasowe	0	0	2	0
Ośrodki kolonijne	0	0	1	2
Gospodarstwa i kwatery agroturystyczne	65	87	23	24
Inne obiekty zbiorowego zakwaterowania	7	0	2	8
Kempingi	1	1	0	1
Pola namiotowe	1	20	4	7
Razem	84	121	42	46

Źródło: opracowanie własne.

Na obszarze parków krajobrazowych liczba obiektów noclegowych jest znacznie mniejsza niż na obszarze parków narodowych (tabela 2). Największa liczba obiektów noclegowych znajduje się na terenie Suwalskiego Parku Narodowego (55), nieco mniej na terenie Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej – 43 obiekty. Łomżyński Park Krajobrazowy Doliny Narwi oferuje bazę noclegową z 32 obiektami, z czego większość znajduje się w przyległym do niego mieście Łomża.

Tabela 2. Liczba obiektów noclegowych na terenie parków krajobrazowych województwa podlaskiego w 2009 r.

Rodzaj obiektu noclegowego	Suwalski Park Krajobrazowy	Łomżyński Park Krajobrazowy Doliny Narwi	Park Krajobrazowy Puszczy Knyszyńskiej
Hotele	0	5	2
Motele	0	3	1
Pensjonaty	0	1	2
Domy wycieczkowe	0	0	2
Schroniska	0	0	0
Schroniska młodzieżowe	3	0	2
Ośrodki wczasowe	0	0	0
Ośrodki kolonijne	0	0	0
Ośrodki szkoleniowo – wypoczynkowe	3	1	2
Gospodarstwa i kwatery agroturystyczne	38	18	28
Inne obiekty zbiorowego zakwaterowania	7	4	3
Kempingi	0	0	1
Poła namiotowe	4	0	0
Razem	55	32	43

Źródło: opracowanie własne.

W ostatnich latach na terenie parków narodowych i krajobrazowych widoczny jest dynamiczny rozwój sieci gospodarstw agroturystycznych. Zjawisko to związane jest ze zmianą preferencji turystycznych społeczeństwa, skierowanych na wiejskie, zdrowe, ekologiczne środowisko jak również popularyzacją agroturystyki w Polsce. Wzrost zainteresowania agroturystyką nastąpił głównie dzięki rosnącemu zapotrzebowaniu na tę formę wypoczynku wśród mieszkańców dużych miast Polski i Europy Zachodniej, a także poprzez potrzebę pozyskiwania dodatkowych źródeł dochodów na wsi. Największa liczba - 87 gospodarstw i kwater agroturystycznych zlokalizowanych jest na terenie Biebrzańskiego Parku Narodowego, nieco mniej bo 65 na terenie Białowieskiego Parku Narodowego, natomiast najmniej - 18 na terenie Łomżyńskiego Parku Krajobrazowego Doliny Narwi.

4. Baza gastronomiczna

Ważnym elementem zagospodarowania turystycznego jest baza gastronomiczna, będąca czynnikiem mającym wpływ na kształtowanie się ruchu turystycznego. Gaworecki definiuje usługi gastronomiczne jako zespół czynności produkcyjnych - mających na celu uzdatnienie produktów spożywczych do konsumpcji oraz handlowych - polegających na sprzedaży produktów kulinarnych, przy zapewnieniu

warunków konsumpcji na miejscu. W bazie gastronomicznej można rozróżnić trzy główne grupy urządzeń, tj. urządzenia gastronomiczne, jednostki zaopatrujące turystów w artykuły żywnościowe (sklepy) oraz jednostki warunkujące odpowiednie zaopatrzenie zakładów gastronomicznych i sklepów¹⁰. Natomiast Raciborski dokonuje następującego podziału bazy gastronomicznej:

- gastronomia otwarta (ogólnodostępna):
 - typu żywieniowego (restauracje, jadalnie, zakłady szybkiego żywienia, punkty sprzedaży z automatów, bary),
 - sprzedająca napoje (piwiarnie, bary "ekspresso", winiarnie, pijalnie, bary typu "aperitii", "coctail- bary"),
 - rozrywkowe (kawiarnie, bary nocne, kluby młodzieżowe, bary rozrywkowe);
 - umieszczone w środkach transportu,
- gastronomia zamknięta (są to zakłady gastronomiczne przy hotelach i innych obiektach noclegowych)¹¹.

Bardzo ważną rolę w zaspokajaniu potrzeb turystów w zakresie wyżywienia spełniają zakłady żywieniowe. Podstawowe znaczenie odgrywają tu zakłady związane z obiektami noclegowymi, które w pierwszej kolejności zaspokajają potrzeby żywieniowe turystów w nich zakwaterowanych. W ośrodkach turystycznych występują również samodzielne jednostki żywieniowe. W ten sposób podaż dostosowuje się do zwiększonego w rejonach turystycznych popytu. Zakłady żywieniowe mogą mieć również charakter paraturystyczny, w wyniku czego są przeznaczone do zaspokajania potrzeb miejscowej ludności, a przy okazji i turystów. Podstawową bazę żywieniową wzbogacają zakłady uzupełniające, które mają za zadanie zagospodarowanie wolnego czasu turystów, którzy po długich wycieczkach terenowych lub miejskich szukają odpoczynku. Lokalizowane one są nie tylko w dużych miastach i popularnych rejonach turystycznych, ale również w ośrodkach mniej uczęszczanych turystycznie, a także na trasach turystycznych. Ważnym elementem bazy żywieniowej są również punkty sprzedaży detalicznej artykułów spożywczych umożliwiające turystom nabycie artykułów żywnościowych do sporządzania posiłków we własnym zakresie. W miejscowościach o nasilonym ruchu turystycznym w sezonie letnim sieć tę uzupełniają sezonowe punkty sprzedaży - kioski, stragany, ruchome punkty na samochodach lub statkach. Na obszarach chronionych województwa podlaskiego zlokalizowane są 123 obiekty świadczące usługi gastronomiczne. Największa ich liczba znajduje się na terenie Biebrzańskiego Parku Narodowego, natomiast najmniejsza w Suwalskim Parku Krajobrazo-

¹⁰ W.W. Gaworecki 2007. *Turystyka*. PWE, Warszawa.

¹¹ J. Raciborski 1999. *Usługi turystyczne*. Wydawnictwa Prawnicze, Warszawa.

wym. Najliczniejszą grupę obiektów stanowią bary i kawiarnie, natomiast najmniej jest stołówek i punktów gastronomicznych. Szczegółowy podział obiektów gastronomicznych przedstawiono w tabeli 3.

Tabela 3. Liczba obiektów gastronomicznych na terenie parków narodowych i krajobrazowych województwa podlaskiego w 2009 r.

Rodzaj obiektu gastronomicznego	Białowiecki Park Narodowy	Biebrzański Park Narodowy	Narwiański Park Narodowy	Wigierski Park Narodowy	Suwalski Park Krajobrazowy	Łomżyński Park Krajobrazowy Doliny Narwi	Park Krajobrazowy Puszczy Knyszyńskiej	Razem
Restauracje	7	10	9	3	2	10	7	48
Bary, kawiarnie	2	17	5	2	6	13	6	51
Stołówki	3	2	1	1	0	3	1	11
Punkty gastronomiczne	1	3	2	4	0	2	1	13
Razem	13	32	17	10	8	28	15	123

Źródło: opracowanie własne.

Baza gastronomiczna na obszarach chronionych jest jeszcze słabo rozwinięta. Występują wprawdzie wszystkie rodzaje bazy żywieniowej, jednakże liczba obiektów na tak dużym obszarze jest niewystarczająca. Należy zwrócić uwagę, że część bazy żywieniowej, nie ujętej w wykazie, stanowią gospodarstwa agroturystyczne, które z reguły oferują turystom nocleg z wyżywieniem.

Cechą charakterystyczną analizowanej bazy gastronomicznej jest duża różnorodność oferowanych potraw. Na omawianym terenie można zetknąć się z kuchnią: staropolską, białoruską, litewską, ukraińską, tatarską i żydowską. Wiele obiektów serwuje dla swoich gości również żywność ekologiczną. Sytuacja ta spotykana jest głównie w gospodarstwach agroturystycznych. Funkcjonowanie większości obiektów gastronomicznych jest połączone z istniejącą bazą noclegową, jedynie bary i kawiarnie funkcjonują zazwyczaj jako jednostki samodzielnie.

5. Baza komunikacyjna

Teren uważany jest za łatwo dostępny, jeżeli turysta może do niego dojechać z miejsca stałego zamieszkania, stosunkowo szybko, bezpiecznie, wygodnie i przy

wykorzystaniu różnych środków lokomocji. Według Rogalewskiego o stopniu dostępności terenów turystycznych decyduje system komunikacji, na który składa się:

- sieć oraz stan techniczny urządzeń komunikacyjnych (linie kolejowe, drogi, lotniska, porty morskie i śródlądowe),
- wyposażenie urządzeń komunikacyjnych w środki transportu (autokary, pociągi, samoloty, statki),
- organizacja ruchu komunikacyjnego (częstotliwość kursowania pociągów, autobusów, samolotów),
- stan zaplecza techniczno-usługowego transportu (np. stacje benzynowe, stacje obsługi, warsztaty naprawcze)¹².

Rozważając dostępność turystyczną należy pamiętać o wewnętrznej sieci szlaków pieszych, rowerowych i samochodowych, która nie tylko ułatwia dostęp do obszarów i obiektów, ale przede wszystkim umożliwia odbywanie wędrowek i wycieczek turystycznych.

Analizując dostępność zewnętrzną całego województwa, w tym analizowanych obszarów chronionych można stwierdzić, że stan infrastruktury komunikacyjnej nie jest zadawalający. Przez ten teren przebiegają również ważne szlaki komunikacyjne o znaczeniu międzynarodowym, łączące tereny wschodniej i zachodniej Europy (Berlin -Warszawa - Grodno - Sankt Petersburg) oraz państwa nadbałtyckie z południem Europy (Warszawa - Helsinki: jako przyszła droga tranzytowa szybkiego ruchu VIA BALTICA). Jednak parametry dróg (w szczególności ich przepustowość) nie odpowiadają wymaganiom dzisiejszej motoryzacji i ruchu tranzytowego.

Komunikację umożliwia również funkcjonująca sieć kolejowa. Jednak niekorzystna dla rozwoju ruchu turystycznego jest sytuacja zamykania połączeń pasażerskich na wielu liniach lokalnych i niektórych regionalnych. W województwie podlaskim w dalszym ciągu brakuje pasażerskiej komunikacji lotniczej, istnieją jedynie 2 lotniska sportowo-sanitarne: w Białymstoku i w Suwałkach. Planowane jest stworzenie regionalnego portu lotniczego w okolicach Białegostoku, które w dużej mierze ułatwiłyby dotarcie turystów krajowych i międzynarodowych. Dostępność komunikacyjną obszarów chronionych na terenie województwa podlaskiego znacznie poprawia rozbudowana sieć szlaków turystycznych: pieszych, rowerowych oraz wodnych. Uzupełnieniem sieci szlaków są edukacyjne ścieżki przyrodnicze, znakowane przez administrację lasów i administrację obszarów chronionych. Szlaki koncentrują się w kilku rejonach związanych głównie z obszarami chronionymi. Najwięcej szlaków pieszych znajduje się w północnej i środko-

¹² O. Rogalewski 1974. *Zagospodarowanie turystyczne*. WSiP, Warszawa.

wej części województwa oraz wzdłuż dolin rzek - głównie Biebrzy i Narwi. Z kolei szlaki rowerowe koncentrują się w rejonie Wigierskiego Parku Narodowego, Narwiańskiego Parku Narodowego, Puszczy Knyszyńskiej i Bagien Biebrzańskich. Na obszarach chronionych funkcjonują również szlaki kajakowe zlokalizowane głównie na rzekach: Biebrza, Narew, Czarna Hańcza i Supraśl. Ponadto na jeziorach kursują pasażerskie statki żeglugi śródlądowej. Informacja o szlakach turystycznych została przedstawiona w tabeli 4.

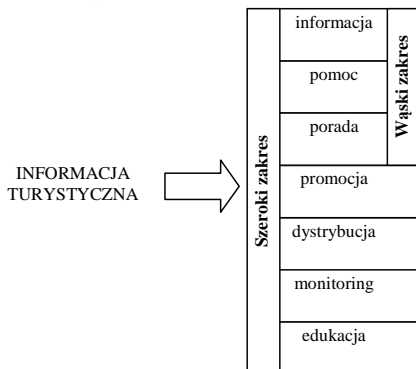
Tabela 4. Szlaki turystyczne na terenie parków narodowych i krajobrazowych województwa podlaskiego w 2009 r.

Obszar chroniony	Rodzaj szlaku	Długość szlaków [w km]
Białowiecki Park Narodowy	szlaki piesze	222
	szlaki rowerowe	240
	szlaki konne	0
	szlaki wodne	0
Biebrzański Park Narodowy	szlaki piesze	456
	szlaki rowerowe	461
	szlaki konne	246
	szlaki wodne	302
Narwiański Park Narodowy	szlaki piesze	248
	szlaki rowerowe	160
	szlaki konne	0
	szlaki wodne	55
Wigierski Park Narodowy	szlaki piesze	163
	szlaki rowerowe	397
	szlaki konne	0
	szlaki wodne	142
Łomżyński Park Krajobrazowy Doliny Narwi	szlaki piesze	67
	szlaki rowerowe	0
	szlaki konne	0
	szlaki wodne	0
Park Krajobrazowy Puszczy Knyszyńskiej	szlaki piesze	631
	szlaki rowerowe	273
	szlaki konne	120
	szlaki wodne	117
Suwalski Park Krajobrazowy	szlaki piesze	220
	szlaki rowerowe	115
	szlaki konne	0
	szlaki wodne	0

Źródło: opracowanie własne.

6. Baza informacyjna

Szybki przepływ informacji jest cechą współczesnej turystyki. Aktualność turystycznej bazy danych decyduje już nie tylko o jakości świadczonych usług, a coraz częściej umożliwia ich wykonanie. Obecnie nie jest możliwy rozwój turystyki bez zastosowania nowoczesnych technologii informacyjnych i telekomunikacyjnych. W wyniku rozwoju nowoczesnych technologii informacyjnych wyraźnie rośnie znaczenie informacji jako instrumentu stymulowania rozwoju turystyki. W okresie, gdy rośnie liczba właścicieli informacji coraz ważniejszą rolę odgrywa zapewnienie odpowiedniej jakości i ilości informacji jak również udzielanie porad, zarówno w zakresie korzystania z obszernych zbiorów danych jak również podejmowania decyzji dotyczących miejsca wyjazdu. Wpływa to na zmianę funkcji pełnionych przez informację turystyczną, co pozwala na ujęcie usługi informacyjnej w wąskim i szerokim zakresie (rysunek 3).

Źródło: R. Ziółkowski 2006. *Informacja w turystyce*. W: B. Meyer, Obsługa ruchu turystycznego, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Rys. 3. Znaczenie informacji turystycznej

W pierwszym przypadku świadczenie usługi informacyjnej odnosi się przede wszystkim do poradnictwa, pomocy oraz funkcji informacyjnej udzielanej pojedynczemu turyście. Najczęściej są to relacje typu klient - biuro podróży, klient – punkt informacji turystycznej itp. Są one odnoszone do bezpośrednich zainteresowań osoby poszukującej informacji i wymagają kontaktu z osobą udzielającą informacji.

Ujmując szeroko problematykę informacji w turystyce, należy ją postrzegać jako relację na poziomie podmiot turystyczny – segment rynku turystycznego.

Informacja udzielana turystom ma charakter obszernych danych, charakterystycznych dla zainteresowań dużej grupy odbiorców, pełni głównie funkcję informacyjną i promocyjną, może być udzielana bez konieczności osobistego kontaktu kupującego i sprzedającego. Ponadto rozpatrywanie zagadnień informacji w szerokim zakresie zwraca uwagę na jej dodatkowe funkcje związane z tworzeniem nowych kanałów dystrybucji, możliwością monitorowania ruchu turystycznego oraz edukacją turystyczną¹³.

Rozwój ruchu turystycznego jest uwarunkowany z jednej strony występowaniem odpowiednich walorów będących celem przyjazdów turystów, a z drugiej infrastrukturą turystyczną umożliwiającą wykorzystanie tych walorów¹⁴. Jednak korzystanie z obu tych elementów coraz częściej warunkowane jest dostępnością tych informacji dla turystów. Skuteczność wykorzystania zasobów informacyjnych staje się warunkiem rozwoju funkcji turystycznych danego regionu. Łatwy dostęp do informacji może ożywić sektor usług turystycznych, a tym samym zapewnić:

- usprawnienie obsługi turystów,
- prawidłowe rozmieszczenie ruchu turystycznego w stosunku do możliwości recepcyjnych poszczególnych regionów i miejscowości,
- popularyzacja mało znanych regionów i miejscowości turystycznych,
- zwiększenie zainteresowania turystów zagranicznych Polską jako krajem recepcji turystycznej,
- poprawę jakości świadczonych usług¹⁵.

Ważne jest zbudowanie w województwie podlaskim jednolitego i spójnego systemu informacji turystycznej. Obecnie na system informacji turystycznej o województwie podlaskim, a zarazem na obszarach chronionych składają się:

- regionalne i lokalne (miejskie i wiejskie) punkty informacji turystycznej,
- komputerowy system informacji turystycznej,
- Internet,
- media lokalne (prasa, radio i telewizja),
- wydawnictwa regionalne,
- bazy danych o walorach i zagospodarowaniu turystycznym,
- badania statystyczne,
- targi turystyczne¹⁶.

¹³ R. Ziółkowski 2007. *Zarządzanie informacją w regionie turystycznym*. Politechnika Białostocka, Białystok 2007, s. 32.

¹⁴ G. Gołębski (red.) 1999. *Regionalne aspekty rozwoju turystyki*. PWN, Warszawa-Poznań, s. 59.

¹⁵ R. Ziółkowski 2007. *Zarządzanie informacją w regionie turystycznym*. Politechnika Białostocka, Białystok, s. 31.

¹⁶ I. Bielawska i inni 2001. *Turystyka w województwie podlaskim*. Wyd. Politechniki Białostockiej, Białystok.

Szeroki zakres czynników wchodzących w skład systemu wpływa na trudności w efektywnym zarządzaniu informacją regionu. W dalszym ciągu istnieją luki w przestrzennym rozmieszczeniu ośrodków informacji turystycznej, niewielki jest zasięg działania bezobsługowych kiosków turystycznych¹⁷.

Na obszarach chronionych informacji turystom udzielają specjalnie do tego powołane punkty informacji turystycznej, jak również pracownicy urzędów gmin. Informację udostępniają również pracownicy obiektów bazy noclegowej i gastronomicznej, jednak nie zawsze jest ona na odpowiednim poziomie.

Najwięcej punktów informacji turystycznej jest zlokalizowanych na terenie Białowieskiego Parku Narodowego, Narwiańskiego Parku Narodowego i Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej, najmniej (tylko 1) w Suwalskim Parku Krajobrazowym. Szczegółowy rozkład punktów informacji turystycznej przedstawia tabela 5.

Tabela 5. Punkty informacji turystycznej na analizowanym obszarze

Nazwa obszaru	Białowiecki Park Narodowy	Biebrzański Park Narodowy	Narwiański Park Narodowy	Wigierski Park Narodowy	Suwalski Park Krajobrazowy	Łomżyński Park Krajobrazowy Doliny Narwi	Park Krajobrazowy Puszczy Knyszyńskiej
Liczba punktów informacji turystycznej obsługowych	4	3	4	2	1	3	5
bezobsługowych	1	1	1	1	0	0	0
RAZEM	5	4	5	3	1	3	5

Źródło: opracowanie własne.

Baza informacyjna nie będzie spełniała swojej podstawowej funkcji jeśli nie uwzględni się w niej oznakowania turystycznego miast, atrakcji turystycznych i szlaków. Na oznakowanie turystyczne składają się najczęściej znaki w postaci drogowskazów, służących turystom i innym podróżnym, a informujące o punktach i centrach informacji turystycznej, atrakcjach turystycznych, zabytkach, dworcach komunikacyjnych i restauracjach. Rozwijająca się technologia informacyjna umożliwia już stosowanie nowoczesnych rozwiązań technicznych w zakresie systemu

¹⁷ R. Ziółkowski 2002. *System informacji turystycznej w województwie podlaskim*. W: K. Michałowski (red.). *Informacja i promocja w turystyce*, Politechnika Białostocka, Białystok.

informacji wizualnej łączącym w sobie *branding*, znaki graficzne, mapy i urządzenia nawigacyjne oraz elektroniczne tablice informujące turystów, gdzie się znajdują i jaki jest kierunek poruszania się. Efektywnie działający system informacji wizualnej może spełniać rolę informacyjnego przewodnika, który w przejrzysty i czytelny sposób ułatwia orientację w terenie. Powinien pomagać w kanalizowaniu ruchu turystycznego w regionie lub miejscowości, a także podkreślać znaczenie informacji jako szczególnie ważnego elementu rozwoju turystyki. W szczególności należy zwrócić uwagę na to, aby zapewniał:

- łatwą identyfikację obiektów turystycznych w terenie (na przykład dzięki wprowadzeniu prostego symbolu),
- przekazanie w skondensowanej i prostej formie syntetycznej wiedzy o warunkach i szczególnych wartościach odwiedzanym miejscu,
- wyjaśnienie zasad poruszania się po terenach objętych prawnymi formami ochrony (za pomocą wprowadzenia układu prostych piktogramów),
- uzyskanie akceptacji i aprobaty dla przyjętych zasad poruszania się¹⁸.

System informacji wizualnej powinien przekazywać informacje w sposób zrozumiały nawet dla obcokrajowców. Znaki graficzne powinny być tak dobrane, aby można było łatwo je zapamiętać i trudno pomylić z innymi znakami. System powinien mieć estetyczny wygląd oraz być wystarczająco funkcjonalny, żeby można było łatwo aktualizować informacje.

7. Baza towarzysząca

Oprócz zakwaterowania i wyżywienia turyści podczas swych wyjazdów oczekują szerszej oferty i w związku z tym korzystają z obiektów bazy towarzyszącej turystyce i paraturystycznej. Można wyróżnić dwie główne grupy urządzeń towarzyszących:

- urządzenia towarzyszące, umożliwiające turystom korzystanie z walorów turystyczno-wypoczynkowych miejscowości lub terenu (plaże, mola, kąpieliska, ścieżki i trasy turystyczne, nartostrady, wyciągi turystyczne, kolejki linowe, tory saneczkowe, wieże widokowe, parki, skwery, boiska sportowe, hale sportowo-widowiskowe, sztuczne lodowiska, sklepy pamiątkarskie i inne),
- urządzenia paraturystyczne, umożliwiające korzystanie z najszerszego zakresu usług związanych także z potrzebami mieszkańców, są to urządzenia zabezpieczające porządek, stan sanitarny i bezpieczeństwo, urządzenia ochrony zdrowia

¹⁸ R. Ziółkowski 2007. *Zarządzanie informacją w regionie turystycznym*. Politechnika Białostocka, Białystok, s. 175-176.

(ośrodki zdrowia, apteki, stacje pogotowia ratunkowego), urządzenia łączności (poczta, telefon), sklepy i punkty sprzedaży artykułów przemysłowych, kina, teatry, świetlice, czytelnie, biblioteki inne punkty usługowe.

W zależności od zróżnicowanych walorów środowiska przyrodniczego i kulturowego zmieniają się rodzaje urządzeń. Na obszarach turystyki krajoznawczej lub przyrodniczej przede wszystkim ustawiane są urządzenia ułatwiają dostęp do zwiedzanych obiektów, na przykład tablice informacyjne, punkty obserwacyjne, wieże widokowe, kładki. W przypadku wypoczynku nad wodą są to: wypożyczalnie kajaków, żaglówek i innego sprzętu pływającego, porty jachtowe, plaże. W większych miastach natomiast lokalizowane są kina, sale wystawowe, muzea i inne miejsca spotkań towarzyskich.

W parkach narodowych i krajobrazowych województwa podlaskiego zlokalizowane są urządzenia umożliwiające turystom korzystanie z walorów turystyczno-wypoczynkowych terenu. Na tych obszarach ustawione są wiaty, wieże, punkty widokowe, kładki, pomosty umożliwiające turystom lepszą penetrację terenu.

Dużą rolę w obsłudze ruchu turystycznego odgrywają wypożyczalnie sprzętu sportowo-turystycznego, w tym wodnego. Małe wypożyczalnie funkcjonują przy ośrodkach wypoczynkowych, przede wszystkim w celu obsługi swoich gości. Na terenach chronionych intensywnie rozwija się również baza materialna umożliwiająca uprawianie turystyki konnej. W ośrodkach tych, poza jazdą konną, oferowane są przejażdżki bryczkami, kuligi, rajdy i wypożyczanie koni. W sezonie letnim niektóre ośrodki rozszerzają swoją ofertę o naukę jazdy konnej. Baza taka zlokalizowana jest np. na terenie Białowieskiego Parku Narodowego i Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej. Dużym zainteresowaniem turystów odwiedzających obiekty chronione cieszą się obiekty muzealne prezentujące florę i faunę tych przyrodniczo cennych obszarów (tabela 6).

Tabela 6. Obiekty muzealne prezentujące zbiory flory i fauny na analizowanym obszarze w 2009 r.

Nazwa obszaru	Obiekt muzealny	Zbiory
Białowieski Park Narodowy	Centrum Edukacji i Zarządzania BPN w Osowcu-Twierdzy	W sali ekspozycyjnej prezentowane są eksponaty spreparowanych zwierząt. Obecnie kolekcja liczy 35 gatunków i stale się powiększa.
Biebrzański Park Narodowy	Muzeum Przyrodniczo-Leśne BPN w Białowieży	Na ekspozycji stałej prezentowane są najbardziej charakterystyczne dla puszczy zbiorowiska leśne, procesy ekologiczne i zjawiska przyrodnicze. W części kulturowej ekspozycji ukazano sposoby historycznego użytkowania puszczy na przestrzeni wieków.

Narwiański Park Narodowy	Galeria Narwiańska - WDK w Uhowie	Na ekspozycji stałej prezentowane są walory przyrodnicze i kulturowe rejonu Narwiańskiego Parku Narodowego.
Wigierski Park Narodowy	Muzeum Wigierskiego Parku Narodowego w Starym Folwarku	Na ekspozycji stałej prezentowana jest historia nadwigierskiego krajobrazu, głębiny jezior, rzeki, torfowiska i ekosystemy lądowe Wigierskiego Parku Narodowego, działalność człowieka oraz historia i dokonania dawnej Stacji Hydrobiologicznej na Wigrach.
Łomżyński Park Krajobrazowy Doliny Narwi	Muzeum Przyrody w Drozdowie	W muzeum gromadzone się zbiory dokumentujące walory przyrodnicze regionu północno-wschodniej Polski oraz historię ziemiaństwa łomżyńskiego.
Park Krajobrazowy Puszczy Knyszyńskiej	Galeria na Skraju Puszczy w Poczopku	Na ekspozycji stałej prezentowane są zwierzęta i rośliny występujące zarówno w samym Poczopku jak i w całym województwie podlaskim.
	Siedziba Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej w Supraślu	Obejrząc tu można kilkadziesiąt gatunków miejscowej fauny i flory. Wśród nich są przedstawiciele ssaków, ptaków i bezkręgowców. Dużą grupę wystawową tworzą wypreparowane ptaki, związane ze środowiskiem leśnym i wodnym. Przybliżeniu walorów środowiska kulturowego służy niewielka sala etnograficzna, prezentująca przedmioty codziennego użytku wykonane ręcznie, pochodzące z terenów wiejskich Puszczy Knyszyńskiej.

Źródło: opracowanie własne.

Duże znaczenie w obsłudze turystyki na obszarach chronionych mają także ogólnodostępne urządzenia sportowo-rekreacyjne. W ostatnim czasie można zaobserwować zjawisko zwiększania się liczby tych urządzeń. Do dyspozycji turystów są przede wszystkim: boiska piłkarskie, boiska do siatkówki, koszykówki, piłki ręcznej, korty tenisowe itp. Urządzenia te występują jednak głównie w miastach. Można zaobserwować, że coraz częściej w ofercie hoteli pojawiają się urządzenia sportowo-rekreacyjne, wśród których znajdują się: bilard, sauna, kort czy siłownia.

Infrastruktura towarzysząca i paraturystyczna na obszarach chronionych województwa podlaskiego jest zróżnicowana i dostosowana do zindywidualizowanych potrzeb poszczególnych obszarów. Baza towarzysząca nie tylko zaspokaja potrzeby turystów bardziej wymagających, ale bardzo często warunkuje rozwój funkcji turystycznej miejscowości czy obszaru jak również rozwój turystyki. Jednakże mimo wszystko potrzebuje ona wciąż dalszego rozwoju. Zasadniczą kwestią w tworzeniu infrastruktury towarzyszącej jest odpowiednie dostosowanie jej funk-

cji i standardu do występujących walorów turystycznych, wielkości i struktury ruchu turystycznego oraz jej wkomponowanie w istniejące zagospodarowanie turystyczne.

Zakończenie

Na podstawie przeanalizowanej literatury oraz badań własnych dotyczących zmiany infrastruktury turystycznej na obszarach chronionych, można wskazać trzy główne kierunki związane z rozwojem zagospodarowania turystycznego:

- zasoby przyrodnicze i poza przyrodnicze objęte ochroną prawną stanowią potencjał turystyczny, który może być wykorzystany do dekoncentracji ruchu turystycznego. Nadmierna koncentracja turystów obserwowana na niektórych obszarach ma swoje przyczyny między innymi w słabym wyeksponowaniu miejsc o wybitnych walorach przyrodniczych, historycznych lub kulturowych,

- nie wystarczy samo uświadomienie posiadania walorów, niezbędne jest podjęcie kroków umożliwiających dotarcie do nich w sposób z góry określony (na przykład szlakiem pieszym), wytyczenie w terenie szlaków i ścieżek turystycznych daje turyście gwarancję, że bezpiecznie i bez przeszkód dotrze do celu podróży, a przyrodzie zapewnia zachowanie miejsc pozbawionych penetracji turystycznej,

- obszary o wybitnych walorach przyrodniczych pozostawać będą pod silną antropopresją turystyczną, która tym bardziej będzie się uwidaczniała, im słabiej będzie rozwijać się infrastruktura turystyczna.

Reasumując należy stwierdzić, że użytkowanie turystyczne obszarów chronionych wymaga aktywnego zarządzania tymi obszarami. W szczególności należy dążyć do dywersyfikacji bazy noclegowej przy jednoczesnym wyprowadzaniu jej poza granice parków narodowych (znaczenie ma zarówno dywersyfikacja przestrzenna i jakościowa obiektów noclegowych, jak również poszerzanie oferty o usługi dodatkowe). Ponadto w dalszym ciągu należy rozwijać i poprawiać zagospodarowanie szlaków turystycznych położonych na obszarach chronionych.

Piśmiennictwo

1. Bielawska I. i inni 2001. *Turystyka w województwie podlaskim*. Politechnika Białostocka, Białystok.
2. Gaworecki W.W. 2000. *Turystyka*. PWE, Warszawa.

3. Gołębski G. (red.) 1999. *Regionalne aspekty rozwoju turystyki*. PWN, Warszawa-Poznań.
4. Medlik S. 1995. *Leksykon podróży, turystyki i hotelarstwa*. PWN, Warszawa.
5. Meyer B., Senkowska B. 2005. *Znaczenie środowiska przyrodniczego jako determinanty ruchu turystycznego na przykładzie gminy Rewal*. W: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Ekonomiczne problemy turystyki 5, Szczecin.
6. Milewski D. 2005. *Determinanty rozwoju funkcji turystycznej gmin nadmorskich województwa zachodniopomorskiego*. W: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Ekonomiczne problemy turystyki 5, Szczecin.
7. Naumowicz K. 1990. *Zagadnienia teoretyczne*. Uniwersytet Szczeciński, Szczecin.
8. Panasiuk A. (red.) 2001. *Turystyka. Zarys wykładu*. Fundacja na rzecz Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin
9. Raciborski J. 1999. *Usługi turystyczne*. Wydawnictwa Prawnicze, Warszawa.
10. Rogalewski O. 1974. *Zagospodarowanie turystyczne*. WSiP, Warszawa.
11. Wodejko S. 1997. *Ekonomiczne zagadnienia turystyki*. PWST, Warszawa.
12. Ziółkowski R. 2002. *System informacji turystycznej w województwie podlaskim*. W: K. Michałowski (red.). *Informacja i promocja w turystyce*, Politechnika Białostocka, Białystok.
13. Ziółkowski R. 2007. *Kierunki rozwoju infrastruktury liniowej w parkach narodowych województwa podlaskiego*. W: M. Jalinik (red.). *Rozwój turystyki na obszarach wiejskich*, Politechnika Białostocka, Białystok.
14. Ziółkowski R. 2007. *Zarządzanie informacją w regionie turystycznym*. Politechnika Białostocka, Białystok 2007.